

BALOGH RÓBERT – BODOVICS ÉVA –
DEMETER GÁBOR – ERDÉLYI MÁTYÁS –
ESZIK VERONIKA – VADAS ANDRÁS

Bevezető

Jelen kötet a 2021-ben megjelent *Táj, ember, tudás – zöldtörténelem. Bevezetés a környezettörténet irodalmába* című szöveg- és tanulmánygyűjtemény folytatása, bizonyos tekintetben párja, amely szintén a környezettörténet hazai egyetemi oktatását kívánja előmozdítani, de más hangsúlyokkal, s részben más célközönséggel. Első kötetünk célja az volt, hogy általa magyar nyelven is elérhetővé tegyük a környezettörténet meghatározó témacsoportjaihoz kapcsolódó jelentős nemzetközi szakirodalmi termés egy részét, és ezzel megmutassuk a tudományterület sokszínűségét, szerteágazó érdeklődését. Reményeink szerint az összeválogatott tanulmányok széles tematikai spektruma hozzájárult ahhoz, hogy nemcsak a történeti, hanem egyéb egyetemi curriculumokban is haszonnal forgathassák a hallgatók. Jelen kötetünk az elsővel szemben nagyobb hangsúlyt kíván helyezni a politikumra, kiemelve a nemzet-, állam- és birodalomépítő szándékok tájatalakító szerepét az ember és a természet viszonyából. E hangsúlyeltolódás következtében kötetünket különösen ajánljuk a történészek és történészhallgatók körének.

A környezettörténet elterjesztését segítő szöveggyűjteményeink második kötete a léptékváltás logikája mentén épül fel. Egyrészt a fejezetek témáját különböző léptékű megközelítések adják: globális összefüggések, kontinensek közötti kölcsönhatások, egyes birodalmi határvidékeket érintő gyarmatosító politikák, regionális járványok, a Duna bizonyos szakaszaihoz kapcsolódó események és katasztrófák, valamint ezek eltérő narratívái. Másrészt a léptékváltás abban az értelemben is fontos szerepet játszik, hogy a nem globális kitekintést alkalmazó szövegek esettanulmányokként működnek, és a lokálisnál jóval nagyobb térben érvényes problémákra vonatkozóan is releváns kérdéseket vetnek fel, illetve fogalmaznak meg következtetéseket. A fejezetek sorrendjének összeállításakor szándékosan kerültük, hogy a kisebb léptéktől a nagyobbig vagy éppen fordítva haladjunk. Ezzel az a célunk, hogy tudatosítsuk, a tárgyalt környezeti jelenségekben különböző léptékű hatások egyszerre érvényesülnek, illetve nincs közöttük fontossági sorrend.

A kötetbe szánt tanulmányok válogatása során lényeges szempont volt az is, hogy olyan írásokat gyűjtsünk egybe, melyek a fontosabb (környezettörténeti) kérdéseket a közép-európai régióra vonatkoztatva vizsgálják. Ezzel a választással szintén a hallgatók érdeklődését szeretnénk a további lehetséges kutatási irányok iránt felkelteni.

Mivel a környezettörténet mint kutatási terület fejlődési irányait, jellemzőit és kérdőjeleit az előző kötetben igyekeztünk összefoglalni, most ezekre nem térünk ki ismételen, helyette a jelen kötetben megjelenő nagyobb témakörök kontextusát tekintjük át, hogy ezzel megkönnyítsük a tanulmányok értelmezését.

Birodalom és környezet

Carolyn Merchant szerepe a környezettörténeti szakirodalomban két okból meghatározó. Egyrészt az elsők között állított össze környezettörténeti szöveggyűjteményt és forrásgyűjteményt, valamint a kettő kombinációját (lásd a számos kiadást megélt *Major Problems in American Environmental History* [Kutatási problémák az amerikai környezettörténetben] és a *Green Versus Gold: Sources in California's Environmental History* [Zöld vs. arany. A kaliforniai környezettörténet forrásai] című köteteket). Életét emellett jelentős részben annak szentelte, hogy összekapcsolja a tudománytörténet-írást, a gyarmatosítás történetét, valamint a társadalmi nemekkel kapcsolatos gondolkodás történetét a tájálalakítás történetével. A könyvfejezetként megjelent írása, melyet életművéből kiválasztottunk, igen nagy ívű, több száz éves történetet mond el arról, hogy miként kapcsolódott össze a férfiak gondolkodásában a természet és a nő képe, s ez hogyan befolyásolta a kapitalizmus és a természetvédő mozgalom kialakulását. Merchant elsősorban az Amerikai Egyesült Államok történetében mozog magabiztosan, de jól látja a terület államháttérrel és birodalomválasztás globalis keretekben is. Mindebből már érzékelhető, hogy Carolyn Merchant a kritikai gondolkodás egyik kiemelkedő alakja. Ennek ellenére megkockáztatható az a kijelentés, hogy ismertség és hatás tekintetében elmarad a környezettudomány „alapító atyáinak” sikerességétől. A *Reinventing Eden: The Fate of Nature in Western Culture* [Az éden újratereemtése. A természet sorsa a nyugati kultúrában] című, elsőként 2003-ban megjelent kötetének itt közölt egyik kulcsfejezete reményeink szerint reflexióra készíti a magyar olvasókat. Vajon alkalmazható-e Merchant modellje a Duna-völgyre, illetve a magyar kultúr- és gazdaságtörténetre?

Thomas M. Barrett cikke a kozák gyarmatosítók tájálalakító tevékenységét vizsgálva mutatja meg a környezettörténet interdiszciplináris jelentőségét. A kozákok észak-kaukázusi gyarmatosító magatartása jól példázza az orosz birodalmi küldetés gyengeségeit (párhuzamként kínálkozik a prérít meghódító, európai származású telepesek őslakosok elleni küzdelmének természetálmódító hatása), de esetükben a kudarc legfontosabb okát a természeti jelenségekben kell keresni, nem pedig a gyarmatosítottak ellenállásában. A kozák gyarmatosítók lényegesen átalakították az észak-kaukázusi tájat, melynek során az erdők kiirtása és a csatornák kiépítése ahelyett, hogy segítette volna őket birodalomépítő terveik megvalósításában, valójában inkább jelentős károkat okozott számukra a szárazság, a nyersanyaghiány és a fertőző betegségek formájában.

Richard Grove nemcsak az El Niño globális hatásának *longue durée* vizsgálata miatt érdemel kiemelt figyelmet, hanem a birodalmi tudástermelés (és ennek eredményeként az egységes nyugati tudomány kialakulásának) vizsgálata kapcsán is, hiszen a születő birodalmak tették lehetővé a rendszeressé váló, különböző területekről származó megfigyelések összevetését, így a globális relevanciájú elméletek kialakítását is. Itt közölt tanulmánya erre az aspektusra, a helyi tudás és a hozott tudás, a helyi célok, illetve a gyarmatosítók-telepések céljai és igényei közötti eltérések diskurzusokban is megjelenő különbségeit és a gyarmatosítóknak a tudás professzionalizálódása során végbemenő természetelakító tevékenységét (és mögöttes ideológiáit) tárja fel.

Járványok

A járványtörténeti kutatások természetesen nem napjainkban indultak meg. A 6. századi és az 1350 körüli pestisjárvány vagy az 1831-es kolerajárvány világtörténelmi jelentősége jó néhány monográfia tárgyát képezte az elmúlt négy évtizedben. A nagyközönség és a történészhallgatók számára talán Jared Diamond 1997-ben kiadott, *Háborúk, járványok, technikák* című kötete világította meg először a környezettörténet ezen aspektusát. A Diamond munkájában is megjelenő, az emberiség történetének mélyebb struktúráit kutató, úgynevezett *deep history* azt is hangsúlyozza, hogy a mezőgazdálkodás elterjedésével gyakorivá és törvényszerűvé vált a vírusok és baktériumok háziállatok közötti gyors mutálódása, és egyes mutációk az emberre is átterjednek. Ennek az esélyét napjaink állatok százezreit tartó, ipari jellegű állatfarmjai megsokszorozzák. A járványok története nem csak természet-tudományos kérdés: a kultúrtörténet és a politikátörténet rendre összefonódott a betegségekkel. Ahogy azt az első kötetben Gregory Bankoff tanulmánya bemutatta, az orvostudomány évszázadokon keresztül a levegő és a járvány összefüggését hitte kulcskérdésnek, s ez alapján állított fel hierarchiát a globális régiók, vagyis klímák között. E tekintetben Lucian Boia *Ember és klíma. Elméletek, forгатókönyvek, pszichózisok* című kötete is jelentős kultúr- és tudománytörténeti munka, amely már a magyar olvasóközönségnek is rendelkezésére áll.

Az 1790-es években egy sor pusztító sárgalázjárvány tört ki Philadelphiában és az Amerikai Egyesült Államok más keleti parti városaiban. Az orvosok ekkor még nem tudták azonosítani a járványok okát, és ezzel kapcsolatban nem jutottak konszenzusra, de a fertőző betegségek alapvetően befolyásolták azt, ahogyan az amerikai lakosság az ország légköréről és az éghajlatáról gondolkodott. Tanulmányában Jan Golinski leírja, hogy e járványokat megelőzően széles körben elterjedt volt az a nézet, hogy az ország éghajlatát, párhuzamosan a természeti környezet átalakításával, a társadalmi körülmények és a politikai berendezkedés egyre jobban civilizálták, és az így lassan megközelítheti az európai mintákat. Ezt a vélekedést azonban a

fertőzeshullámok miatt felváltotta a városi környezet javítására irányuló törekvés, így a városi közegészségügy előtérbe kerülése részben a sárgalázjárványokat és a „légköri alkotmányt” érintő viták eredménye.

Globális környezettörténet

Alfred Crosby a *The Columbian Exchange: Biological and Cultural Consequences of 1492* [A kolumbuszi csere. 1492 biológiai és kulturális következményei] című kötete a környezettörténet egyik alpműve. A Föld jelenlegi ökológiai problémáival foglalkozó kutatók kiemelik, hogy a biológiai homogenizáció drámai felgyorsulása a 16. század óta zajló globalizáció egyik legfontosabb, földtörténeti nyomot hagyó, s egyben legveszélyesebb következménye. Ezt néhány évvel ezelőtt Simon Lewis és Mark Maslin *The Human Planet. How We Created the Anthropocene* [Az emberi bolygó. Hogyan hoztuk létre az antropocént] című kötete tette egészen világossá. Crosby itt közölt tanulmánya a gyomnövényekkel, különösen az invazív gyomokkal foglalkozik, amelyek ritkán kerülnek a történészek látókörébe, de az általuk táplált talaj termőereje, biológiai értéke és széntároló képessége miatt a Duna-völgyi viszonyok szempontjából ugyanolyan alapvető jelentőségűek, mint Észak-Amerikában.

A globális emberi hatások történetiségét kutatva alapvető jelenség a tudományos tudás és a gyarmatosítás kapcsolata. Amint például Kavita Philip *Civilizing Natures. Race, Resources, and Modernity in Colonial South India* [A természet civilizálása. Rassz, erőforrás és modernitás a gyarmati Dél-Indiában] című kötetében világossá tette, a „nyugati” tudományos felfedezések nagyon gyakran, sőt, túlnyomó részben a helyben élő lakosság hely- és fajismeretén alapultak, ennek híján nem történtek volna meg. Másrészt, számos tudásterület, így például a botanika és az erdészet alapvető, globálisan standardizált eljárásai gyarmati közegben, a gyarmati adminisztráció és a lakosság érdekonfliktusaival kölcsönhatásban születtek meg. Richard Grove, aki szintén a környezettörténeti kutatás legjelentősebb klasszikusai közé tartozik, ezen kapcsolatok egyik legjobb ismerője volt. Kötetünkben közölt tanulmánya, amely az El Niño-jelenség által okozott, egymástól távol eső vidékeken megjelenő időjárási anomáliák összefüggéseinek felfedezési folyamatát állítja középpontba, a gyarmati világot a globális hálózatok, hierarchiák és tudás-termelés miliőjeként ábrázolja. Grove arra kíván rámutatni, hogy a birodalmi központoktól távol eső gyarmatok nem pusztán az angol vagy a francia tudományos ismeretek „befogadó helyszínei” voltak, hanem maguk is aktívan részt vettek, sőt, bizonyos esetekben élen jártak a birodalmi, jobban mondva a nemzetközi tudás-termelésben. Írása nagyszerű szellemi teljesítmény, s reményeink szerint sokak számára meghatározó olvasmányélmény és nézőpont lesz.

A víz mint társadalmi tér – hibrid jelenségek

A hibriditás fogalmáról részletesen esett szó Verena Winiwarter Duna-tanulmányában, melyet az előző szöveggyűjteményünkben közöltünk. A társadalmi-természeti terek – s ezek példáiként az elmúlt két évtizedben a folyók – a környezettörténeti kutatás kiemelt s egyben leginterdiszciplinárisabb színtereivé váltak. Ezért ebben a kötetben is igyekeztünk a Dunára vonatkozó kutatási eredmények közül minél többet bemutatni. Joanne Yao tanulmánya a 19. századi nagyhatalmi szembenállás, valamint a nemzetközi szervezetek gyakorlati mögötti civilizatórikus elképzelések működését vizsgálja az Al-Duna, illetve a Duna-delta tükrében. Tanulmányában arra a következtetésre jut, hogy a természet fölötti uralom gondolata, s így a folyószabályozás, a 19. század elején már a politikai és hatalmi öntudat (legitimáció és döntéshozatal) fontos részét képezte, s egyben eszközzé is vált ahhoz, hogy a vesztes feleket sújtó területvesztést alátámassza. Természetesen nehéz a diplomáciai iratokban egyértelműen elválasztani a valódi meggyőződést és a számító érvelést, illetve kiadott útleírások esetén gondot okoz a póz és a tapasztalás pontos elkülönítése. Anynyi azonban biztosan kijelenthető, hogy a 19. századi brit utazók és diplomaták számára az volt a jó természet, amely kényelmes kertre hasonlított, s a lehető legtávolabb állt a „vadontól”. A Duna alsó szakaszának kezelése végső soron a külpolitikánál is összetettebb hibrid jelenségnek bizonyult, ahol minden emberi beavatkozás számos újabb beavatkozást tett szükségessé. A helyzet, amelyet a nemzetközi kapcsolatok története felől közelítve Yao leír, igen közel áll ahhoz, amit a gyarmati korszak egyiptomi fejlesztéseiről Timothy Mitchell a *The Rule of Experts* [A szakértők uralma] című, rendkívül sikeres kötetében beszél el: a nem emberi tényezők újra és újra rácafolnak arra a meggyőződésre, hogy mérnöki számítással mindent el lehet érni. Yao munkája felhívja a figyelmet a Duna középső és alsó szakaszával kapcsolatos „nyugati” civilizációs és felsőbbrendűségekre vonatkozó elképzelések politika- és tájtörténeti súlyára.

Stefan Dorondel, Stelu Serban és Daniel Cain cikke a bolgár–román határon található két sziget 19. század végi és 20. század eleji történetét meséli el. A tanulmány azt vizsgálja, miként válik a két sziget alak- és helyváltoztatása következtében fontos geopolitikai és diplomáciai konfliktusok forrásává. Ez számos más időszakban és a világ számos más részén is megfigyelhető folyamat, nem egyedi módon a történelemben. Ezáltal a szerzők az emberi történelem aktív szereplőjeként-alakítójaként mutatják be a szigeteket (a természeti képződményeket és folyamataikat) és azok változásait. Hasonló helyzet alakult ki Bulgária és Szerbia viszonylatában, ahol a Timok mederváltozása (az úgynevezett Bregovo-incidens) jó háborús ürügyként szolgált 1885-ben, a kelet-roméliai válság idején.

Heidi Hakkarainen tanulmánya, amelltt hogy gazdagítja a Duna-régióról szóló kutatások sorát, alkalmas arra, hogy láttassa a környezettörténeti kutatások sokszínűségét. Hakkarainen szövege sajátos forrásválasztása miatt

is tágitja a környezettörténeti vizsgálódások körét: a humoros szövegek, karikatúrák, a városi térről szóló népszerű kiadványok alkotják forrásbázisát. Ezzel lehetővé teszi számunkra, hogy a városi természeti katasztrófák percepciójának, értelmezésének, a vészterhes időkkel kapcsolatos érzelmeknek és megküzdési stratégiáknak korábban feltáratlan vonásait vizsgálhassuk. Hakkarainen a katasztrófát, jelen esetben az 1862. évi bécsi árvizet mint a társadalmi rend felborulását is értelmezi, és e tekintetben szintén újszerű szempontot vet fel: arra keresi a választ, hogy hogyan befolyásolta a női és férfiszerkezeteket, illetve az ezekkel a szerepekkel kapcsolatos koncepciókat a normalitásból való átmeneti kilépés, illetve a rend helyreállításának folyamata. A katasztrófa kezelésére felhasználható társadalmi eszközök nemhez kötöttek voltak, és a társadalmi rend helyreállításához hozzátartozott az elfogadott nemi szerepek megerősítése is. Ebben kiemelkedő szerepet játszott a természet erőivel szembeszálló és azokon végül győzedelmeskedő maskulinitás, s ennek megtestesítője, Ferenc József császár. Ennek a történetnek az elmesélésével Hakkarainen további adalékokkal szolgál a természeti és a kulturális szférák elválaszthatatlansága mellett szóló érvekhez.

Életmód és táj

Andrásfalvy Bertalan a történeti néprajz és a tájtörténet kutatásának iskola-teremtő alakja, akinek jelentőségét nem lehet túlbecsülni. A Sárköz kistáj hagyományos gazdálkodására, valamint a népművészet és a kívülről érkező modernizáció viszonyára vonatkozó kutatásai az 1960-as és 1970-es években élen jártak a modernitás kritikai újraértékelésében. A tájtörténeti és környezettörténeti gondolkodás számára azon hipotézise a legfontosabb, mely szerint a török háborúk után megmaradt falvak a folyószabályozás előtt komplex és fenntartható tájgazdálkodást folytattak, amelynek nagyon is fontos része volt a vízgazdálkodás, ezen belül elsősorban az úgynevezett fokok használata és alakítása. Andrásfalvy – Imreh István kortársaként, de tőle függetlenül – a tudatos, ugyanakkor változó paraszti gazdálkodás drasztikus állami beavatkozás előtti állapotát igyekezett leírni. *A sárköziek gazdálkodása a XVIII. és XIX. században* című kötetének 1965-ös kiadása után a tézis számos átdolgozást és kiadást ért meg. 1973-ban a *Sárköz és a környező Duna-menti területek ősi ártéri gazdálkodása és vízhasználatai a szabályozás előtt* című rövidebb kiadványt két évvel később követte *A Duna mente népének ártéri gazdálkodása: ártéri gazdálkodás Tolna és Baranya megyében az ármentesítési munkák befejezése előtt*. Ez utóbbi munka 2007-ben jelent meg átdolgozva, s klasszikus mivoltának egyértelmű jele, hogy 2014-ben az átdolgozott változat is megérte a második kiadást. Mi az első, 1965-ös tanulmányhoz nyúltunk vissza, s ebből közlünk egy részletet, mely a gazdálkodás és a modernizáció számos aspektusát felvillantja.

Magyar Eszter 1983-ban megjelent, *A feudalizmus kori erdőgazdálkodás az alsó-magyarországi bányavárosokban (1255–1747)* című munkája a magyarországi

erdészettörténet viszonylag kevés monografikus teljesítményeinek egyike. Jelentősége abban áll, hogy egy olyan terület erdőgazdálkodási és birtokjogi viszonyainak kapcsolatát és hosszú időtávban érvényes változási mintáit mutatja be, amely a 18. század második felétől 150 évre az intézményesített erdőgazdálkodás kulcsterületévé vált. Besztercebánya, Körmöcbánya és Selmecbánya az a terület, amelynek gazdálkodási hagyományát Decrett József, a mérnöki erdőgazdálkodási gyakorlatot meghatározó 19. század eleji erdész gondolta tovább. Az itt közölt rész mindazonáltal azt hangsúlyozza, hogy a fenntartható gyakorlatok történeti vizsgálata során a térségben nemcsak a kamarai tisztikar elképzeléseit, hanem a helyi lakosság gazdasági teljesítményét és a számukra lényeges kihívásokat is szem előtt kell tartanunk. Ráadásul Magyar Eszter munkája rávilágít a 17. és 18. század átalakuló gyakorlatainak hosszú távú hatásaira is.

A tájatalakító tevékenység történeti kutatása során a 19. századtól egyre nyilvánvalóbb, hogy az állami politikai szándékokat a nacionalizmus is befolyásolja. Ezért fontos, hogy tisztában legyünk azokkal a narratívákkal, amelyek a közvéleményt meghatározták, s azzal is, hogy a narratívák milyen feszültségeket és érdekellentéteket fedtek el. T. Szabó Levente tanulmánya a 19. századi nemzetiesítés, valamint a tájkép felfogása és leírása közötti kapcsolatot mutatja be Erdély és azon belül a Székelyföld kapcsán. Annak ellenére, hogy a „térbeli fordulat” a 2000-es évek közepe táján a magyar történetírásban is tényezővé, elméletileg befogadott irányvá vált, illetve a nacionalizmus-kutatás is intézményesedett, T. Szabó törekvése jó néhány évig egyedülállónak számított a magyar historiográfiában. A 2010-es évek második felében a *Történeti Földrajzi Közlemények* engedett teret a hasonló megközelítésnek, valamint a várostörténet-írásban magyar, szlovák és román szerzőket is bevonva a *Central European Horizons* című lap nyitott a tematika felé. T. Szabó tanulmánykötete, s azon belül az itt közölt fejezet rész megítélésünk szerint tehát klasszikus írás, amely többünk gondolkodására és tanulmányaira közvetlenül is hatott.

